DISKURZ AKO PREDMET FILOZOFICKÝCH A LINGVISTICKÝCH ŠTÚDIÍ¹

MIROSLAV MARCELLI

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Fakulta humanitných štúdií Univerzity Karlovy, Praha

MARCELLI, Miroslav: Discourse as the object of philosophical and linguistics studies. *Journal of Linguistics*, 2018, Vol. 69, No 1, pp. 5 – 16.

Abstract: The article deals with the ways philosophers and linguists reflect the topic of discourse. In the first part, the conception of the discourse as the theoretical construct is characterized. The next parts are devoted to discourse analyses as they were developed by linguists, semioticians and philosophers in the sixties and seventies. The works of Emil Benveniste, Roland Barthes and Michel Foucault are put in the foreground. As for Foucault's archeological method, this attempt to find rules of the autonomous discourse led to an impasse. The last part of the article draws the research line of the critical discourse analysis and shows its philosophical inspirations.

Key words: philosophy, linguistics, discourse, critical discourse analysis, Benveniste, Barthes, Foucault, Fairclough

1. ÚVOD

Filozof Michel de Montaigne sa na jednom mieste *Esejí* priznáva: „Takto som sa stal gramatikom – ja, čo som si jazyk nikdy neosvojil inak ako cvikom a neviem ani, čo je to adjektívum, konjunktív a ablatív“ (Montaigne, 1988, s. 287). Toto priznanie sa k nevedomosti by sme nemali brať celkom vážne, Montaigne určite čosi o gramatických pojmoch vedel, neboli však preňho predmetom *per se*, ale skôr nástrojmi, pomocou ktorých sa približoval k uchopeniu prúdu živej reči. Svoj prístup vystihol slovami: „Keď počujete hovoriť o takých gramatických pojmoch ako metonymia, metafora a alegória, nezdá sa vám, že nimi opisujeme nejaký vzácny a exotický jazyk? A pritom tu ide o klebety vašej komornej“ (Montaigne, 1988, s. 307). Práve tento zámer zostúpiť s gramatickými pojmi na rovinu, kde sa v nespočetných komunikačných aktoch odohráva život jazyka, je odkazom, ktorým Montaigne, tento mysliteľ otvárajúci svojimi úvahami novovek, oslovuje dnešné filozofické myslenie. V zmysle, aký Montaigne naznačil, sú aj viacerí súčasní filozofi gramatikmi. Nechcú sa zameriavať iba na kognitívne procesy, neobmedzujú sa na skúmanie

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-14-0510.

predpokladov poznania vyjadreného pravdivými výrokmi, ale vstupujú do širokého a ustavične sa meniaceho prúdu komunikácie. A títo filozofickí gramatici reči prítomného sveta zisťujú, že k predmetu ich skúmania, k *diskurzu*, sa zo strany jazykovedy blížia tí, čo pôvodne vyšli zo štúdií jazyka ako systému, no postupne rozširovali rozsah skúmaných fenoménov, až obsiahli aj také prejavy, ako sú klebety najrozličnejšieho druhu.

Je známe, že problematika diskurzu sa najmä od šesťdesiatych rokov 20. storočia stala miestom početných stretnutí filozofov a jazykovedcov. Priebeh týchto stretnutí a ich odozvy na obidvoch stranách by si určite zaslúžili širšie a dôkladnejšie štúdium. V našom príspevku sa obmedzíme na niekoľko momentov tohto procesu a jeho najdôležitejšie výsledky. Pokúsime sa pritom vyjadriť povahu postojov, ktoré filozofi zaujímali k lingvistickým koncepciám diskurzu a ich predstaviteľom. V záverečnej časti naznačíme, ako sa vzťah medzi filozofiou a lingvistikou profiluje v skúmaníach, ktoré vystupujú pod názvom „kritická diskurzna analýza“.

2. DISKURZ AKO KONŠTRUKT

Keď filozofi zamerali svoju pozornosť aj na výpovede, v ktorých primárne nejde o pravdu alebo nepravdu, a keď jazykovedci začali gramatickú koherenciu hľadať v súboroch, ktoré prekračujú vetu a jej syntax, otvorila sa pre oba tábory perspektíva plodnej spolupráce. Poľom, kde sa stretávali, sa stala problematika diskurzu. Toto pole ponúkalo príležitosti pre stretnutia, pri ktorých filozof prestane byť „čistým“ filozofom a jazykovedec „čistým“ jazykovedcom, no obidvaja bez toho, aby zabudli na osobitosti svojich metodologických a konceptuálnych výbav.

Nedá sa však povedať, že by výsledkom týchto stretnutí bolo čoraz hlbšie, filozoficky i lingvisticky vyjadrené poznanie jedného a toho istého, vopred daného predmetu, ktorým je diskurz. Ukazuje sa totiž, že toto pole spoločného záujmu nie je a ani nebolo jednoducho dané, ale vzniklo ako konštrukt. Tam, kde filozofi i lingvisti hovorili o diskurze, by sme mali rozlišovať medzi dvoma modalitami. Anne Reboullová a Jacques Moeschler na túto dištinkciu upozorňujú hneď v úvode svojej práce *Pragmatika diskurzu*: „DISKURZ, táto teoretická entita, ktorá v každom prípade ostáva mystickou, sa stavia nad *diskurz*, výraz z bežnej reči, čo neoznačuje nič iné ako postupnosť viet, ktorá je viac-menej ohraničená hovoriacimi. Zatiaľ čo diskurz nemá nijaké zvláštne vlastnosti, o DISKURZE sa predpokladá, že môže vysvetliť rozličné fenomény, medzivetné anafory, používanie spojok, výber slovesných časov atď.“ (Reboul – Moeschler, 1998, s. 7; kurzíva A. R. – J. M.). Ako vidno, títo autori uvedený rozdiel vyznačujú aj graficky. Na jednu stranu kladú *diskurz*, ktorý je (aspoň vo francúzštine) výrazom bežnej reči. Na druhej strane alebo, lepšie povedané, nad tým sa týči DISKURZ ako teoretický konštrukt, ktorý sa v šesťdesiatych rokoch zrodil zo štrukturalizmu a generatívnej gramatiky a vystupoval ako lingvistická jednotka nadradená vete.

Základné presvedčenia, z ktorých program skúmania DISKURZU vychádzal, autori *Pragmatiky diskurzu* zachytávajú dvoma bodmi: „(...) vety obsahujú prvky, ktoré sa nedajú interpretovať na úrovni samej vety, a interpretácia daného diskurzu sa neredukuje na sumu interpretácií viet, ktoré obsahuje” (Reboul – Moeschler, 1998, s. 13). Ako ukazujú, z týchto dvoch presvedčení (ktoré sa vzájomne podmieňujú) sa zrodila ANALÝZA DISKURZU, ktorej prvou formou bola GRAMATIKA DISKURZU. Táto DISKURZ postulovala ako lingvistickú jednotku nadradenú vete a pokúšala sa v ňom odhaliť pravidlá analogické k pravidlám vetnej syntaxe: „Ako je sekvencia morfém gramatická vtedy, keď je kompozícia týchto morfém podriadená pravidlám syntaxe, tak je sekvencia viet KOHERENTNÁ, ak je vzájomná kompozícia týchto viet podriadená PRAVIDLÁM DISKURZU” (Reboul – Moeschler, 1998, s. 15). Hoci úsilie o odhalenie takýchto pravidiel nepriniesli očakávaný výsledok a sám program GRAMATIKY DISKURZU po nejakom čase prestal priťahovať pozornosť, viacerí významní lingvisti stále prijímali hypotézu autonómnej existencie DISKURZU.

Treba povedať, že túto hypotézu prijímali nielen lingvisti, ale aj filozofi a semiológovia. Práve táto hypotéza otvorila v šesťdesiatych rokoch obdobie, počas ktorého sa filozofi postupne odvracali od politickej ekonómie, prestávali hovoriť o tovare, jeho hodnote a nadhodnote, aby sa prostredníctvom semiológie a teórie rečových aktov približovali k jazykovede. Vyzeralo to tak, že izolované kruhy teoretikov zaradených podľa disciplín sa rozpadávajú: všetci, či už sú filozofi, semiológovia alebo lingvisti, vychádzajú zo svojich klauzúr, schádzajú sa na námestí a diskutujú o diskurze.

3. LINGVISTA A INŠTANCIE DISKURZU

Spomedzi lingvistických koncepcií, ktoré filozofi a semiológovia nachádzali a využívali, pripomeňme tú, ktorej autorom bol Émile Benveniste. Treba povedať, že k tomu prelomeniu izolácie Benveniste intenzívne prispieval. Vo svojich jazykovedných štúdiách neraz dospieval k názorom, ktoré boli relevantné pre filozofické myslenie, pretože sa dotýkali niektorých základných filozofických pojmov a stanovísk. Za všetky príspevky, kde prehovára aj k filozofickej problematike, spomeňme aspoň článok *O subjektivite v reči* (Benveniste, 1966a; pôvodne in: *Journal de Psychologie*, júl – september 1958). Svoj postoj k subjektu a subjektivite tu Benveniste formuluje slovami: „V reči a jej prostredníctvom sa človek konštituuje ako *subjekt*; totiž iba reč funduje v skutočnosti, vo *svojej* skutočnosti, ktorá je skutočnosťou pre ľudskú bytosť, pojem ‚ego‘. ‚Subjektivita‘, o ktorú tu ide, je schopnosť hovoriaceho pokladať sa za ‚subjekt‘ (...) Tvrdíme, že táto ‚subjektivita‘, či už fenomenologická, alebo psychologická, je iba vynorením sa základnej vlastnosti reči v ľudskej bytosti. Ten je ‚ego‘, kto hovorí ‚ego‘. Nachádzame tu základ ‚subjektivity‘, ktorá je určená jazykovým statusom ‚osoby‘” (Benveniste, 1966a, s. 259 – 260; kurzíva É. B.). Ben-

veniste sa tu neobracia priamo k filozofickému pojmu subjektu, hovorí predovšetkým o psychologicknej subjektivite (jeho článok pôvodne vyšiel v psychologickom časopise), no keď jeho slová číta filozof, musí myslieť na to, že od Descartovho vystúpenia sa západné filozofické myslenie odvoláva na nespochybniteľnú istotu *ego cogito* a nachádza v nej fundament pre celé poznanie skutočnosti. Áno, novoveká filozofia sa vo svojom mnohorakom smerovaní od klasického racionalizmu až po súčasnú fenomenológiu profiluje ako filozofia subjektu. V práve uvedenom citáte Benveniste upozorňuje, že samo konštituujuce *ego* je konštituované, že to nie je základ, ktorý by sme mohli prijímať ako evidenciu priamo dostupnú v sebareflexii.

Každý, kto sa oboznámil s dejinami novovekej filozofie, vie, že na začiatku Descartových *Meditácií o prvej filozofii* je rozhodnutie stiahnuť sa do seba samého a pozorným skúmaním vlastného myslenia nájsť spoľahlivý základ celého poznania (Descartes, 1997, s. 21). Celé *Meditácie* sa odvíjajú ako reflexia obsahov vlastného vedomia a hľadanie tých ideí, ktoré sú nespochybniteľné. Ako prvá z nich sa meditujúcemu ukáže idea vlastného mysliaceho ega: na otázku *čo som?* si odpovedá: som vec myslíaca (Descartes, 1997, s. 30). V prehľadoch dejín filozofie sa tento záver často vydáva za miesto zrodu modernej filozofie. Nie je to zveličené, stačí, keď si uvedomíme, akú úlohu pripísal Descartovi a jeho *Meditáciám* zakladateľ filozofickej fenomenológie Edmund Husserl. Hneď v Úvode *Karteziánskych meditácií*, nazvanom Descartove *Meditácie* ako pravzor filozofického zamyslenia sa nad sebou, Husserl vyjadruje názor, že Descartove *Meditationes de prima philosophia* si naveky uchovávajú svoj význam a zvlášť vyzdvihuje podnety, akými štúdium tohto diela prispelo k pretvoreniu fenomenológie na novú formu transcendentálnej filozofie (Husserl, 1968, s. 7). V Descartovom obrate k subjektu, konkretizovanom prijatím úlohy nájsť v sebe samom nespochybniteľný základ pre radikálnu predstavbu vied, nachádza Husserl stále platný vzor filozofického myslenia.

Benveniste sa teda obracia aj k predstaviteľom jednej veľmi významnej a stále živšej filozofickej tradície, keď uvádza, že vedomie seba samého je možné iba na základe kontrastu. Tvrdí: „*Ja* môžem použiť iba pod podmienkou, že predpokladám niekoho, kto bude v mojom prejave *ty*. Podmienkou konštituovania *osoby* je teda dialóg a recipročné vzťahy medzi jeho účastníkmi. Ukazuje sa tu princíp, ktorého dôsledky treba rozvinúť všetkými smermi. Reč je možná iba tak, že každý hovoriaci sa kladie ako *subjekt*, čím na seba samého odkazuje ako na *ja* vo svojom diskurze. *Ja* takto predpokladá nejakú inú osobu, ktorá sa vo svojom vonkajšom postavení k môjmu ‚ja‘ stáva ozvenou môjho ‚ty‘ a ktorá mi hovorí ‚ty‘. Základnou podmienkou reči je polarita postáv a proces komunikácie, ktorého sme súčasťami, je iba jednou z jeho celkom pragmatických konzekvencií“ (Benveniste, 1966a, s. 260; kurzíva ě. B.).

Benveniste je presvedčený, že pri postupe k lingvistickým základom subjektivity miznú staré antinómie oddeľujúce „ja“ od „iného“ a individuum od spoločnosti. Benveniste ani na tomto mieste neuvádza mená, nespomína filozofov, ktorí ostali

v zajatí týchto antinómii, je však zrejmé, že ide o problémy, ktoré Descartes zanechal svojim nasledovníkom a ktoré zamestnávajú fenomenologické skúmania až do dnešných dní. Cesta, ktorú Benveniste vytýčil, prechádza pomimo týchto antinómií a mieri k predpokladom samého hovorenia v prvej osobe, k lingvistickým pojmom osoby a osobného zámena. Vynára sa tu jedna osobitosť: „Tieto zámená sa odlišujú od všetkých ostatných označení, ktoré jazyk vyčleňuje, pretože sa *nevzťahujú ani na pojem, ani na individuum*“ (Benveniste, 1966a, s. 261; kurzíva É. B.). Nevzťahujú sa na pojem, ktorý v sebe zahrnuje viaceré individuá, a neoznačujú ani nejaké konkrétne individuum. Vzťahujú sa na niečo zvláštne, výlučne jazykové: „(...) *ja* referuje na akt individuálneho diskurzu, v ktorom bolo vyslovené, a označuje jeho hovorcu. Je to termín, ktorý sa dá identifikovať iba tým, čo sme nazvali inštanciou diskurzu, a má iba aktuálnu referenciu. Realita, na ktorú sa vzťahuje, je realitou diskurzu. Iba v inštancii toho diskurzu, kde *ja* označuje hovorcu, tento môže o sebe vypovedať ako o ‚subjekte‘. Je to teda doslova tak, že základom subjektivity je používanie jazyka. Ak o tom náležite uvažujeme, vidíme, že niet iného objektívneho svedectva identity subjektu ako to, čo si takto dáva sám sebe“ (Benveniste, 1966a, s. 261 – 262; kurzíva É. B.).

Z bodu, ku ktorému tieto úvahy dospeli, sa otvárajú dve navzájom prepojené, no predsa len odlišné perspektívy. Jedna z nich ukazuje možnosť pokračovať v *negatívnej* práci, pri ktorej sa subjekt vyprázdňuje, jeho rozmanité podoby strácajú realitu a rozpúšťajú sa v sieti vzťahov. Druhá z týchto možností prázdno, ktoré ostalo po evakuácii subjektu, vzápätí *zapĺňa* diskurzom prijímaným ako autonómna inšancia konštituujuca jednotlivé entity vrátane subjektivity.

4. SEMIOLÓG A INŠTANCIE DISKURZU

Výrazným predstaviteľom teoretikov, ktorí vo svojich prácach sledovali predovšetkým prvú z týchto línií a odhaľovali iluzórnosť „pôvodného“, „prirodzeného“ chápania podob subjektivity, je Roland Barthes.

Roland Barthes nebol filozof ani svojím pôvodným vzdelaním, ani povahou svojich neskorších, dosť rôznorodých teoretických záujmov. Napokon, nikdy sa za filozofa nepokladal, a keď ho tak občas označili, hneď sa proti tomu ohradil. Ak sa k nejakej disciplíne hlásil, bola to skôr semiológia. No možno práve v tejto pozícii bol disponovaný, aby filozofom sprostredkúval posolstvo prichádzajúce z lingvistických štúdií. V článku *Prečo mám rád Benvenista* svoj vzťah k tomuto lingvistovi vyjadril vyznaním: „Iných lingvistov čítame (je to, pravda, potrebné), ale Benvenista máme radi“ (Barthes, 1984, s. 210). V Benvenistových lingvistických štúdiách Barthes vyčleňuje tri okruhy, kde sa mu podarilo zachytiť v jazyku to, čo zvyčajne umiestňujeme mimo neho a pred ním. Sú to práce o médiu v indoeurópskych slovesách, práce o štruktúre osobných zámen a práce o systéme časov vo francúzštine. Je presvedčený, že význam týchto Benvenistových príspevkov presahuje hranice lin-

gvikistiky: „Všetky tri sa z rozličných strán zaoberajú pojmom, ktorý je v psychológii najdôležitejší, pojmom osoby. Benvenistovi sa majstrovsky darí *zakoreniť* tento pojem v čisto lingvistickej opise. Zo všeobecného hľadiska Benveniste tým, že subjekt (vo filozofickom zmysle slova) umiestnil do stredu veľkých jazykových kategórií, a na veľmi rozličných faktoch ukázal jeho neodlučiteľnú spätosť s inštanciou diskurzu, líšiacou sa od inštancie reality, lingvisticky, t. j. vedecky, fundoval identitu subjektu a reči – pozíciu, ktorá je v jadre viacerých súčasných skúmaní a ktorá vyvoláva záujem tak filozofie, ako aj literatúry“ (Barthes, 1984, s. 207; kurzíva R. B.). Ako vidno, semiológ Barthes tu upozorňuje na filozofickú relevanciu Benvenistovej lingvistickej koncepcie. Dá sa povedať, že vďaka svojmu postaveniu na križovatke viacerých disciplín bol Barthes priam predurčený, aby pohyb, ktorý sa začal v lingvistických štúdiách, predĺžil až k jeho filozofickým konzekvenciám. Nezabudol sa pritom odvolávať na vedecký charakter štúdií, v ktorých sa odohrával tento posun od subjektu ako gramatickej osoby k psychologickému a filozofickému pojmu subjektu.

Lingvistické podnety vychádzajúce z Benvenistových prác rozvinul Barthes vo svojich deštrukciách pojmu autora. V článku *Smrť autora* zvestuje, že autora lingvistika jednoducho vyprázdnila: „(...) je tu lingvistika, ktorá prispela k deštrukcii Autora vzácnym analytickým nástrojom: dokázala, že vypovedanie je vo svojom celku prázdny proces, ktorý dokonale funguje aj bez toho, aby bol naplnený postavami účastníkov dialógu: lingvisticky tak nie je Autor ničím viac ako tým, kto píše, tak ako ja je len tým, kto hovorí ja: reč pozná svoj subjekt, nie svoju osobu, a tento subjekt, inak prázdny mimo vypovedania, ktoré ho definuje, postačuje na udržanie reči, t. j. na jej vyčerpanie“ (Barthes 2001, s. 10). Naozaj, Barthes má všetky dôvody, aby pozorne sledoval Benvenistovo uvažovanie o predpokladoch subjektivity. Pochopil, že tieto myšlienky bude môcť priamo uplatniť pri rozkladaní bežne prijímaných predstáv o autorovi ako tvorcovi diela. U Benvenista našiel záver, ktorý upozorňuje na vyprázdnenosť jazykových foriem: „Reč ponúka akési prázdne formy, ktoré si každý hovoriaci v procese diskurzu prisvojuje a dáva ich do vzťahu so svojou osobou, pričom seba samého definuje ako ja a partnera ako ty. Inštancia diskurzu je takto konšitutívna pre všetky súradnice, ktoré definujú subjekt...“ (Benveniste, 1966a, s. 263). Ak namiesto subjektu dosadíme autora, vyjde nám, že autor je iba konvenčným pomenovaním toho, kto píše, *skriptora* vstupujúceho predlžovaním stôp textu do prázdnych foriem reči. Odtiaľ je už iba krok k tvrdeniu, že sám autor je prázdny. Alebo, ak chcete, mŕtvy, ako to hlása názov Barthesovho článku.

5. KEĎ VŠETKY CESTY VIEDLI K DISKURZU

Na Benvenistove postoje, koncepcie a názory narazíme aj pri druhej orientácii – tej, čo sa nechce obmedzovať na rozpúšťanie subjektu v inštancii diskurzu, ale pristupuje priamo k analýzám tejto inštancie. V štúdií *Časové vzťahy vo francúzskom*

slovese Benveniste vlastný prístup charakterizuje protikladom k historickej rovine vypovedania a tvrdí: „My sme však do popredia postavili *diskurz*. Diskurz treba chápať v celej jeho šírke zahrnujúcej každú výpoveď, predpokladajúc hovoriaceho a poslucháča, pričom ten prvý nejakým spôsobom zamýšľa ovplyvniť druhého. Predovšetkým tu vystupuje rozmanitosť orálnych diskurzov každého druhu a každej úrovne od triviálnej konverzácie až po slávnostné, navýsosť vykrášené prejavy“ (Benveniste, 1966b, s. 241 – 242; kurzíva É. B.). Naozaj, pri tomto teoretickom prístupe lingvista so svojím pojmovým inštrumentárium zostupuje až ku klebetám.

Od samého začiatku sa ukazuje nielen šírka diskurzného poľa, ale aj diferencovanosť jeho dimenzií: okrem čisto jazykových prejavov tu vystupuje všetko, čo predpokladajú akty hovorenia: hovoriaci, poslucháč, intencia, okolnosti hovorenia... Na všetky tieto dimenzie sa budú analýzy diskurzu zameriavať. Postoj, aký pritom teoretik zaujíma, charakterizuje Ducrotov a Todorovov *Encyklopedický slovník vied o jazyku* slovami: „Rečová produkcia sa dá chápať buď ako postupnosť viet, ktoré sú určené bez ohľadu na zvláštnosti ich objavenia sa (možno ich vysloviť, alebo prepísať rozličnými písmami, vytlačiť a pod.), alebo ako akt, v priebehu ktorého sa vety aktualizujú, pripisujú zvláštnemu hovorcovi v daných časových a priestorových okolnostiach“ (Ducrot – Todorov, 1972 s. 405; heslo *énonciation*). Tí, čo k rečovej produkcii pristupujú z toho druhého hľadiska, sa natoľko vzdialili od striktné lingvistických pozícií, že môžu vzniknúť pochybnosti o ich zaradení do tejto vedy. Možno títo „zvláštni gramatici“ už ani nie sú gramatikmi, ale skôr semiotikmi, ako to navrhuje Josette Rey-Debove, keď vo svojom *Semiotickom lexikóne* diskurz vymedzuje nasledovne: „*Diskurz*: uplatnenie jazyka vo výraze alebo komunikácii (...) Pre lingvistu je diskurz v striktnom zmysle slova vetou. Pre sémiotika diskurz pokračuje vetu (...) Diskurz môžeme pokladať za výpoveď alebo za vypovedanie, berúc do úvahy, kto hovorí, a situáciu (...)“ (Rey-Debove, 1979, s. 49). V každom prípade sa lingvista, ktorý sa rozhodol študovať inštanciu diskurzu, ocitol mimo štandardných programov svojej disciplíny.

Podobný pohyb sa odohrával na strane filozofie. Medzi semiotikov sa začali zaraďovať aj niektorí z tých filozofov, ktorí sa pri štúdiu diskurzu natoľko vzdialili od tradičných filozofických problémov, že svoju teoretickú základňu nachádzali skôr vo vede o znakoch a komunikácii. Každý, kto s teoretickými ambíciami vstúpil do širokého poľa výpovedí, musel byť pripravený na to, že sa bude zaoberať problémami, pri skúmaní ktorých sa nebude môcť spoliehať na štandardné metódy a pojmové nástroje svojej pôvodnej disciplíny.

Je nesporné, že semiotika (alebo semiológia, ako vedu o živote znakov v lone spoločnosti pomenoval F. de Saussure) poskytovala takýmto prechodom medzi filozofiou a lingvistikou veľmi vhodné prostredie. Niektoré cesty sa však otvárali aj mimo nej, o čom svedčí napríklad pozornosť, akú Benveniste venoval analytickej filozofii jazyka a zvlášť Austinovej koncepcii performatívnych výpovedí. Jeho článok zameraný na túto problematiku uzatvárajú tieto slová: „Presné vymedzenie

fenoménu jazyka je dôležité tak pre filozofickú analýzu, ako pre lingvistický opis, pretože problémy obsahu, ktorými sa zvlášť zaoberá filozof, no ani lingvista ich nemôže zanedbávať, sa vyjasňujú pri skúmaní vo formálnych rámcoch“ (Benveniste, 1966c, s. 276). Benveniste takto vyjadril spoločný zámer týchto analýz vedených z rôznych strán a rozličnými spôsobmi: išlo v nich o presné vymedzenie fenoménu jazyka.

On sám k tomu prispieval historickými a komparatívnymi prácami, ktoré spolu s prácami nemeckého lingvistu Haralda Weinricha položili základy typológie diskurzov. A. Reboulová a J. Moeschler upozorňujú, že hoci ambíciou týchto prác nebolo založiť nejakú novú disciplínu, ANALÝZU DISKURZU, v lingvistickej a literárnej verejnosti ich úspech posilňoval dôveru v hypotézu o autonómnej organizácii DISKURZU.²

6. PRICHÁDZA ARCHEOLÓG DISKURZU

Je príznačné, že k realizácii teórie autonómneho diskurzu sa napokon odhodlal filozof. Bol ním Michel Foucault, ktorý roku 1969 vydal svoju *Archeológiu vedenia*. Predmetom Foucaultovho záujmu sú diskurzne formácie, ku ktorým chce pristupovať nasledovne: „Podujal som sa opisovať vzťahy medzi výpoveďami. Záležalo mi na tom, aby som neprijímal ako platnú nijakú z tých jednotiek, čo sa mi ponúkajú a čo mi poskytuje zvyk. Rozhodol som sa nezanedbávať nijakú podobu diskontinuity, zlomu, prahu alebo hranice. Rozhodol som sa opisovať výpovede v poli diskurzu a vzťahy, do ktorých môžu vstupovať“ (Foucault, 1969, s. 44). Pri tomto „vyčisťovaní“ poľa postupuje Foucault so sebe vlastnou radikálnosťou a necúvne ani pred výzvou vymaniť diskurz zo závislosti od sveta vecí. Povie: „Skrátka a dobre, chceme sa zaoberať bez ‚vecí‘“ (Foucault, 1969, s. 65). Foucault zamýšľa pristúpiť k diskurzu bez toho, aby predpokladal, že sa v ňom hovorí o mimodiskurznych entitách.

Na toto vylúčenie nadväzuje prijatie úlohy, ktorá spočíva v tom, že diskurzy už nebudeme chápať ako „(...) súbory znakov (označujúcich prvkov, ktoré odkazujú na obsahy alebo reprezentácie), ale ako praxe, ktoré systematicky utvárajú objekty, o ktorých hovoria“ (Foucault, 1969, s. 67). Po odmietnutí „vecných“ referentov takto Foucaultova archeológia diskurz vytrháva aj z kompetencie vedy o znakoch. Foucault pripúšťa, že diskurzy sú tvorené znakmi, dodáva však, že tieto znaky v nich neslúžia na označovanie vecí alebo myšlienok. Týmto gestom sa Foucault vzdialil od semiologického hľadiska, ktoré, ako sme si pri Barthesovi všimli, predchádzajúcim analýzám diskurzu poskytovalo príležitosť plynule prechádzať od lingvistiky k filozofii.

Ani to nie je ešte všetko, pretože pri vymedzovaní atómu diskurzu, výpovede, sa Foucault vymedzuje aj voči ďalším disciplinám a teóriám vrátane teórie rečových

² Pozri Reboul – Moeschler, 1998, kap. V. Títo autori upozorňujú na deskriptívne a explikatívne nedostatky teórií, ktoré vznikali pod heslom „všetko je v diskurze“.

aktov. Archeologické skúmanie diskurzu a jeho výpovedí sa začína veľkým odmietnutím všetkých modelov pochádzajúcich z gramatiky, logiky a analytickej filozofie (Foucault, 1969, s. 128).

Táto etapa skúmania diskurzov našla svoje zavŕšenie v projekte, ktorý sa, pokiaľ ide o objekty, chcel zaoberať bez vecí, a pokiaľ ide o teoretické modely, odmietal ponuky lingvistiky, semiológie, logiky a analytickej filozofie. Pohyb, ktorý sa začal ako spoločné podujatie lingvistov a filozofov, vyústil do izolacionistického programu, vylučujúceho aj niektoré dovtedy prijímané filozofické inšpirácie, napríklad teóriu rečových aktov. Ak sa opýtame na teoretické dôvody tohto veľkého odmietnutia, narazíme najskôr na Foucaultov odpor k formalizáciám každého druhu. Zatiaľ čo štrukturalistické skúmania pri všetkej ich metodologickej a obsahovej rozmanitosti spájala saussurovská direktíva hľadať v jazyku formu, a nie substanciu (pozri Saussure, 1989, s. 150), archeológia sa chce v diskurze zamerať výlučne na jeho „pozitívitu“ a Foucault sa bez rozpakov prihlasuje k pozitivizmu (Foucault, 1969, s. 164 – 165). Zatiaľ čo štrukturalizmus sa inšpiroval Saussurovou koncepciou lingvistiky, ktorá svoj predmet, jazyk, skúma ako „symfóniu nezávislú od spôsobov predvedenia“ (pozri Saussure, 1989, s. 53), archeológia chce v diskurze zachytiť práve jeho aktualizovanú jedinečnosť. Foucault zdôrazňuje odlišnosť svojho podujatia: „Archeológia vôbec nechce ukazovať všeobecné formy, ona načrtáva jedinečné konfigurácie“ (Foucault, 1969, s. 206). Preto sa archeologický program tak naliehavo hlási k deskripcii výpovedí, pričom si sľubuje, že práve deskripcia umožní odhaliť diskurzné polia, kam sa výpovede v ich historicky jedinečnom výskyte zaraďujú.

Dnes je zrejmé, že tento projekt bol práve tak ambiciózny, ako neuskutočniteľný. Archeologický pokus pristúpiť k diskurzu bez uplatňovania formalizačných procedúr sa vyčerpal sériou odmietnutí, na ktoré deskripcia pozitívít nevedela nadviazať presvedčivejšími výsledkami. Dvaja americkí znalci Foucaultovej filozofie Hubert L. Dreyfuss a Paul Rabinow vo svojej knihe o Foucaultovi prejavujú k jeho mysleniu veľké pochopenie a ústretovosť, no príslušnú kapitolu nazvali *Metodologické zlyhanie archeológie* (Dreyfuss – Rabinow, 1982, kap. 4, s. 76 – 103). O tom, že ide o zlyhanie, svedčí napokon aj skutočnosť, že ani sám Foucault, ani nikto z jeho nasledovníkov nepriniesol presvedčivé teoretické výsledky dosiahnuté výlučne archeologickou metódou.

Aj v neskorších Foucaultových prácach nájdeme problematiku diskurzu, jej teoretická reflexia však už nie je vedená predstavou autonómie. Foucault sa v rastúcej miere obracal k technológiám moci a diskurz napokon včlenil do poľa mocenských vzťahov. Jeho inaugúrálna prednáška na Collège de France nazvaná *Rád diskurzu* je svedectvom tohto otvárania teoretického záberu k vonkajším faktorom produkcie a kontroly diskurzu. Hypotéza, ktorú tu Foucault predkladá, znie: „(...) v každej spoločnosti produkciu diskurzu kontroluje, selektuje, organizuje a zároveň prerozdeľuje istý počet procedúr, ktorých úlohou je zažehnať jeho moc a nebezpečenstvo, ovládnuť jeho náhodný výskyt a uniknúť jeho ťažkej, hrozivej materiálnosti“ (Foucault,

2006, s. 9). Keď Foucault v tejto prednáške hovorí o moci diskurzu, predpokladá, že táto moc je v každej spoločnosti podrobená akejsi „polícii“, ktorá produkciu diskurzov reguluje „veľkými procedúrami podrobovania diskurzu“ (Foucault, 2006, s. 28). Občas pritom naznačuje aj príslušné inštitucionálne zázemie ako napríklad právny systém alebo inštitucionálny systém lekárstva. Pokiaľ ide o základný charakter budúcich skúmaní, k archeológii tu Foucault (v nadväznosti na Nietzscheho) pridáva genealogickú analýzu, ktorá skúma postupy skutočného utvárania diskurzu.

To, pravda, nijako neznamená, že by sa bol pokorne vrátil k všetkým tým koncepciám a pojmom, ktoré v archeologickom období svojho vývinu odvrhol a rozkladal: aj naďalej nedôveroval takým, často samozrejme prijímaným kategóriám, ako je autor, disciplína alebo dielo. Foucault v súvislosti s autorom upozorňuje, do akej miery je jeho postavenie určené funkciou autora, ako ju prijíma od svojej doby, aby ju možno vzápätí modifikoval (Foucault 2006, s. 20). Foucaultove analýzy rádu diskurzu sa rozhodne neodvíjajú v znamení návratu k bežným, „prirodzene“ prijímaným predstavám.

7. PREDBEŽNÝ ZÁVER: RÁD DISKURZU V KRITICKEJ ANALÝZE

Nádeje, ktoré prebúdza program štúdia diskurzu ako autonómnej entity, sa ukázali byť iluzórnymi. S trochou zjednodušenia (a s narážkou na slávnu Wittgensteinovu tézu) by sa dalo povedať, že hranice diskurzu prestali byť hranicami nášho sveta. Otvorenie týchto hraníc by sme však nemali chápať iba ako krach jednej ilúzie. Ako často, aj v tomto prípade otvorenie hraníc prinieslo príležitosti vykročiť k oblastiam, ktoré sa dovtedy nachádzali mimo poľa záujmu. Kým bol diskurz chápaný ako autonómna entita, strácali sa z dohľadu jeho väzby so sociopolitickým a kultúrnym kontextom. Teraz sa táto perspektíva pred filozofmi i lingvistami otvorila a ponúkla príležitosť pre vytváranie nových aliancií.

Je zaujímavé, že na potrebu zohľadniť sociálnopolitický a kultúrny kontext pri analýzach implicitných obsahov výpovedí upozornili niektorí lingvisti. Ich práce vyznačujú novú etapu štúdia diskurzu. Jeden z nich, výrazný predstaviteľ prístupu, ktorý vystupuje pod názvom kritická diskurzna analýza, Norman Fairclough nijako nezakrýva, že pojem rádu diskurzu prevzal od Foucaulta. Pri vymedzovaní vlastného chápania už zreteľne upozorňuje na potrebu zachytiť a analyzovať ne-diskurzne, kultúrne a sociálne predpoklady produkcie textov. Dve stránky, ktoré vstupujú do rámca kritickej diskurznej analýzy, vymedzuje takto: „Diskurzna prax, rády diskurzu a intertextuálne analýzy zohrávajú v tomto rámci rozhodujúcu sprostredkujúcu úlohu; sprostredkujú vzťah, kde na jednej strane vystupujú texty a na druhej spoločnosť a kultúra (v ich netextuálnych zložkách)“ (Fairclough, 1995, s. 10). Pojem rádu diskurzu sa v tomto chápaní stáva nástrojom sprostredkovania, pri ktorom sa text ponára do sociokultúrnych a historických prostredí svojho vzniku. Čím viac sa takto vzdiaľujeme od Foucaultovej archeologickej koncepcie, ktorá diskurz zbavila

všetkých dokumentárnych funkcií, tým bližšie sme pri diskurze, ktorý sa v duchu neskorších Foucaultových analýz stáva súčasťou poľa mocenských bojov prebiehajúcich v spoločnosti.

V perspektíve týchto kritických analýz diskurz vystupuje ako súčasť sociálnych procesov. Podľa Fairclougha a Wodakovej kritická diskurzna analýza chápe diskurz, t. j. používanie jazyka v reči a písme, ako „formu sociálnej praxe“. K tomuto základnému vymedzeniu dodávajú: „To znamená, že diskurz je sociálne konštitutívny a zároveň sociálne podmienený (...) Je konštitutívny v tom zmysle, že pomáha udržiavať a reprodukovať sociálny status quo i v tom zmysle, že prispieva k jeho transformácii. Svojimi sociálnymi účinkami nastoľuje diskurz závažné mocenské otázky“ (Fairclough – Wodak, 1997, s. 258). Je zrejmé, že títo lingvisti si spolu s pojmom rádu diskurzu osvojili aj Foucaultovu pozornosť k fungovaniu mocenských mechanizmov v moderných spoločnostiach. Keď však vzápätí dodávajú, že diskurzne praxe prinášajú „ideologické účinky“, prijatím pojmu ideológie, ktorý bol Foucaultovi cudzí, dávajú najavo, že sa nijako neviažu na jeho filozofickú teóriu.

Takto uvoľnene pristupujú predstavitelia kritickej diskurznej analýzy nielen k Foucaultovej filozofii, ale aj k viacerým ďalším „veľkým“ sociálnym teóriám, ku Giddensovej, Habermasovej, Bourdieuovej alebo Laclauovej. Zrači sa v tomto jedna z dôležitých metodologických orientácií kritickej diskurznej analýzy: interdisciplinárny prístup, ktorý všetky teoretické podnety prijíma a prenáša do praktického výskumu. Gilbert Weiss a Ruth Wodaková o tomto zameraní hovoria: „V tomto prípade nie je interdisciplinárny prístup ohraničený vytváraním teórie, ale prechádza do výskumnej a aplikačnej praxe. Prijímanie do tímu sa odohráva na interdisciplinárnom základe“ (Weiss – Wodak, 2003, s. 19).

Ako vidno, program skúmaní konkrétnych prejavov sociálnej povahy diskurzu poskytuje nové príležitosti na spoluprácu filozofov a lingvistov. Zo strany filozofov ide len o to, aby si osvojili schopnosť prejsť od „veľkých teórií“ k bežnému, často dosť triviálnemu používaniu jazyka v reči a písme. Tam, kde Michel de Montaigne navrhoval počúvať reč komornej, budú potom spolu s lingvistami vnímať, ako sa v reči uskutočňuje moc.

Bibliografia

BARTHES, Roland: Pourquoi j'aime Benveniste. In: *Le bruissement de la langue. Essais critiques* IV. Paris: Éditions du Seuil 1984, s. 205 – 210.

BENVENISTE, Émile: De la subjectivité dans le langage. In: *Problèmes de linguistique générale*, I. Paris: Gallimard 1966a, s. 258 – 266.

BENVENISTE, Émile: Les relations de temps dans le verbe français. In: *Problèmes de linguistique générale*, I. Paris: Gallimard 1966b, s. 237 – 250.

BENVENISTE, Émile: La philosophie analytique et le langage. In: *Problèmes de linguistique générale*, I. Paris: Gallimard 1966c, s. 267 – 276.

- DESCARTES, René: Meditácie o prvej filozofii. Prekl. J. Ciger – V. Cigerová. Bratislava: Chronos 1997. 89 s.
- DUCROT, Oswald – TODOROV, Tzvetan: Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. Paris: Seuil 1972. 476 s.
- DREYFUS, Hubert L. – RABINOW, Paul: Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics. Chicago: The University of Chicago 1982. 232 s.
- FAIRCLOUGH, Norman: Critical Discourse Analysis: Papers in the Critical Study of Language. Singapore: Longman Singapore Publishers 1995. 270 s.
- FAIRCLOUGH, Norman – WODAK, Ruth: Critical discourse analysis. In: van Dijk, T. (ed.): Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. Vol. 2. London: Sage 1997. s. 258 – 84.
- FOUCAULT, Michel: L'archéologie du savoir. Paris: Gallimard, 1969. 259 s.
- FOUCAULT, Michel: Rád diskurzu. Prekl. M. Marcelli. Bratislava: Agora, 2006. 67 s.
- HUSSERL, Edmund: Karteziánské meditace. Prekl. M. Bayerová. Praha: Nakladatelství Svoboda 1968. 215 s.
- MONTAIGNE, Michel de: Les Essais. Livre I. Paris: QUADRIGE/PUF 1988. 511 s.
- REBOUL, Anne – MOESCHLER, Jacques: Pragmatique du discours. Paris: Armand Colin 1998. 220 s.
- REY-DEBOVE, Josette: Lexique sémiotique. Paris: PUF 1979. 156 s.
- SAUSSURE, Ferdinand de: Kurs obecné lingvistiky. Prekl. F. Čermák. Praha: Odeon 1989. 467 s.
- WEISS, Gilbert – WODAK, Ruth: Introduction: Theory, Interdisciplinarity and Critical Discourse Analysis. In: Weiss, G. – Wodak, R. (eds.): Critical Discourse Analysis. Theory and Interdisciplinarity. Chippenham and Eastbourne: Palgrave Macmillan, 2003. s. 1 – 31.